

МЕНОНІТСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО І РОЗВИТОК МАШИНОБУДУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (30-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)

У статті з'ясовується роль і місце менонітського підприємництва у формуванні та розвитку машинобудування на Півдні України. Автор наголошує на суттєвому внеску менонітських машинобудівних підприємств у розвиток капіталістичної індустріалізації Росії в XIX ст., становлення різних галузей промислового машинобудування загалом.

Dieser Artikel beschäftigt sich mit der Rolle und dem Platz des menonischen Unternehmertums bei der Formung und der Entwicklung des Maschinenbaus im Süden der Ukraine. Der Autor betont den wesentlichen Beitrag der menonischen Maschinenbauunternehmen zur Entwicklung der kapitalistischen Industrialisierung Russlands im 19. Jh. und zur Entstehung verschiedener Zweige des Maschinenbaus insgesamt.

Південноукраїнський регіон виконував особливу роль у процесі капіталістичної індустріалізації Росії. Для розуміння природи та особливостей генезису й розвитку капіталістичних відносин на Півдні України істотною є проблема національних особливостей індустріалізації. При цьому під національними особливостями розуміється факт прояву різноетнічного елемента в підприємницькій діяльності, а також феномен участі й домінування деяких етнічних груп підприємців в окремих галузях промисловості. У даній роботі простежується роль і місце менонітського підприємництва у формуванні в Україні сільськогосподарського машинобудування.

Загальний аналіз розвитку сільськогосподарського машинобудування в Росії та конкретно на Півдні України у визначений період, представлений рядом авторів, дає змогу розпочати періодизацію даного процесу не раніше 1850 р.¹ Але вивчення питання з урахуванням специфіки історії менонітського підприємництва неминуче приводить до зміни нижньої межі початку розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. Даний підхід вимагає виділення попереднього, доіндустріального періоду (1830 – 1850).

Доіндустріальний період (1830 – 1850). Як відомо, Росія, будучи до другої половини XIX ст. аграрною країною, тривалий час експортувала сільськогосподарську техніку. Розвиток сільського господарства в умовах кріпацтва відбувався переважно за рахунок збільшення трудоінтенсивності підневільної праці. У тих історичних умовах це був один з можливих, але малоперспективних шляхів економічного визрівання. Проте вже в названий період були зроблені деякі кроки у напрямі прогресивного розвитку вітчизняного виробництва сільськогосподарських машин. В Україні перші фабрики з виробництва сільськогосподарських машин були засновані в Луганську (підприємство Шумана, 1840 р.) та в Чернігівській губернії (завод поміщика Кандиби, 1842 р.)². З 1840 по 1843 рр. тут було вироблено 106 машин³. Зрозуміло, що невеликі заводи, які виникли в Росії в першій половині названого сторіччя, навряд чи могли істотно вплинути на загальну картину стану вітчизняного машинобудування. Тим часом, відзначаючи в цілому низький рівень використання сільськогосподарських машин по Україні, ми забуваємо про регіони, які вигідно відрізнялися за даними характеристиками. То були території менонітських колоній, розташованих у Таврійській та Катеринославській губерніях: всього 59 компактно розташованих поселень. За відомостями на 1851 р. на

територіях Молочанських менонітських поселень (Гальбштадтської та Гнаденфельдської волостей Таврійської губернії) і Хортицьких (Катеринославської губернії) мешкало понад 22 тис. осіб⁴. Компактно розташовані поселення, що розвивалися, до того ж, в особливих економічних умовах, уже в першій половині XIX в. сформували особливу економічну зону, атрибутивною особливістю якої був динамічний розвиток товарно-грошових відносин і формування капіталістичної економічної моделі з усіма її складовими⁵. Одним з результатів розвитку поселень в умовах даної специфічної зони були прискорені темпи розвитку підприємництва на цій території. Зайнявшись переважно фермерством, меноніти потребували різного роду засобів та приладь для ведення сільськогосподарських робіт. У 1840 р. на території 43 менонітських селищ (995 господарств) було зареєстровано 80 молотильних, 100 віяльних машин, а також 300 пристосувань – котків для молотби. В 1855 р. у власності молочанських поселенців знаходилося 2 110 плугів, 3 579 борін і 3 795 возів⁶. Журнал Міністерства державного майна повідомляв, що ця техніка вироблялася переважно місцевими ремісниками⁷. Економічний перерозподіл в умовах вищого рівня життя населення колоній зумовив високий економічний статус ремісників, що дозволяло їм виділяти кошти для закупівлі мінімуму необхідного устаткування, а, отже, виконувати роботи найскладнішого рівня. Основними спеціалізаціями, чия діяльність була пов'язана з роботою по виробництву сільськогосподарської техніки (машинобудування), були ковалі, каретники і, навіть, майстри з ремонту годинників. Відсоток представників даних спеціальностей у різний час складав від 4 до 26 %⁸. Навіть на перших етапах розвитку машинобудування і затвердження ремесла в колоніях вони мали найвищий дохід: каретники одержували 1 177 крб. у рік, бляхарі – 720 крб., ковалі – 489 крб.⁹ За відомостями А. Клауса, у 1855 р. майстрами Молочанської округи було виготовлено машин, плугів, возів на суму 34 638 крб.¹⁰ У 1854 г. тут було вироблено 625 возів, 325 плугів, 63 борони, 28 зерно-віяльних пристроїв¹¹. Менонітські ремісники не тільки ремонтували і копіювали завезену з Європи техніку (відомо, наприклад, що вони першими популяризували в Росії молотарки шведського зразка¹²). Їм удавалося вельми вдало модифікувати деякі вироби, а також винаходити власні моделі. Наприклад, плуг колоніста Бетхольда удосконалювався впродовж усього XIX ст. різними майстрами.

Ремісники багатьох механічних майстерень працювали в даному напрямі¹³. У 1854 р. з'явився букер – багатолемішний плуг, що застосовувався для оранки чорноземних земель. Він об'єднував в собі особливості плуга і борони. Механізм був створений для системи обробки землі під парою, що практикувався у менонітів. Вважається, що перший букер був виготовлений колоністом Бетхольдом з колонії Фрейденталь¹⁴. За іншими версіями, він був винайдений ковалем із Ліхтенау Ісааком Дерксеном¹⁵. Глибокий плуг був виготовлений Діркою Діком із Хортиці, за що винахідник отримав золоту медаль сільськогосподарської виставки 1844 р.¹⁶ Серед ранніх винаходів Діка найбільш важливим була молотильна машина (створена у 1827 р.)¹⁷. Винахід пройшов апробацію у Хортицьких колоніях восени 1842 р. Результат експерименту був настільки переконливим, що місцеві колоністи прийняли рішення впроваджувати механізм у свою діяльність.

За відомостями на 1866 р., у колоніях було виготовлено сільськогосподарських знарядь на суму 99 227 крб.¹⁸ Характерно, що багато виробів (на суму 61 862 крб.) було продано за межі колоній (російським поміщикам і селянам, купцям, а також ногайцям)¹⁹. Таким чином, вже на доіндустріальному етапі розвитку сільськогосподарського машинобудування менонітські колонії виконували роль своєрідної показово-пасіонарної сили, і, як демонструють вище приведені факти, прогресивно вплинули на сільськогосподарський розвиток, передусім, навколишньої периферії, а рівно і південноукраїнського регіону в цілому. Накопичений за названий період технічний досвід сприяв тому, що в подальшому менонітські поселення стали базовими територіями для розвитку вітчизняного машинобудування.

1850 – 1885 рр. (виникнення і розширення менонітського фабричного машинобудування). До 1853 р. в Україні в цілому з'явилося близько двох десятків механічних заводів, які виготовляли сільськогосподарські знаряддя праці із загальною вартістю устаткування на них близько 930 тис. крб. Тривалий час у Російській імперії вироблялася переважно дешева техніка, оскільки, зважаючи на недолік сировини, залізне машинобудування було фактично неможливим. З цієї причини уряд вимушений був заохочувати притік іноземної техніки до

Росії. За митним тарифом 1850 р. ввезення машин іноземного виробництва не оподатковувалося. Імпорт машин безперервно зростає аж до 70-х рр. XIX ст.²⁰ Співвідношення між російською та імпортною сільськогосподарською технікою достатньо точно продемонстрували експонати виставок 1864 і 1870 рр. З 75 представлених в експозиції плугів тільки 33 мали російське походження²¹. В умовах зростаючого продажу численні європейські фірми засновували на території Росії склади і майстерні для обслуговування техніки. Після 1860 р. частина таких майстерень приступила до самостійного виробництва сільськогосподарських машин. Таким був найбільш поширений шлях утворення вітчизняних фабрик сільськогосподарського машинобудування²².

У свою чергу, менонітські підприємці демонстрували інший шлях еволюції машинобудівного виробництва. Більшість менонітських фабрик виникла на базі раніше діючих ремісничих майстерень. Як правило, досвід, накопичений в інших виробництвах, допоміг упоратися з цим непростим завданням. Так, Пітер Лепп, у минулому годинниковий майстер, який став ремонтувати сільськогосподарську техніку, вперше став відомий у 1842 р. як винахідник пристосування для підпушення ґрунту²³. Прогресивний розвиток менонітських підприємств даного типу відбувався у напрямі від ремісничого до домашнього виробництва, а потім – до фабрично-заводського підприємства. В цьому відношенні особливо показовими є спогади Я. Нібура – засновника фабрики в Ольгофельді Таврійській губернії: “У 1882 р. відкрив майстерню. Спочатку працював з 2 – 3 підмайстрами, але, завдяки моїм старанням і заохочувальному збуту виробів, майстерня перетворилася в маленьку фабрику, де працювало близько 30-ти чоловік за допомогою парової машини... Влаштував ще і ливарний заклад”²⁴. Фактично кожне з менонітських підприємств пройшло подібний еволюційний шлях. На ранніх етапах свого функціонування перші менонітські машинобудівні підприємства були заводами домашньої промисловості, або, як визначалося в “Статуті про промисловість” (1832), малими фабриками і заводами, що “відрізнялись від справжніх мануфактурних закладів лише меншим розміром, але при цьому не мали ремісничого характеру”²⁵.

Подальшим поштовхом для розвитку внутрішнього виробництва сільськогосподарських машин була реформа 1861 р. До того часу країна вже була наповнена зарубіжною, переважно англійською, технікою, яка далеко не завжди відповідала природним особливостям українського ґрунту²⁶. В результаті багато машин або простоювали, або ламалися. У цих умовах досвід менонітських підприємців виявився вельми доречним.

У числі перших виробництв сільськогосподарської техніки на території менонітських колоній слід згадати: завод П. Леппа на Хортиці (заснований у 1850 р.)²⁷, А. Копа (Хортиця, 1861 (63) р.)²⁸. У 70-х рр. були засновані виробництва Гільдебрандта і Прісса на Хортиці та Шенвізе, а також завод Нойфельда в Софіївці (всі підприємства були розташовані в Катеринославській губернії)²⁹.

Діяльність місцевих підприємств деякий час не приносила очікуваних результатів. Темпи виробництва на заводах стримувалися вузькістю споживчого попиту, який істотно розширився лише з появою залізничного зв'язку. У Катеринославській губернії до 1895 р. налічувалося 12 залізничних ліній³⁰. Це сприяло економічному підйому Хортицьких поселень. Протягом 80-х рр. XIX ст. у Катеринославській губернії на Хортиці і в деякому радіусі від колоній було утворено 7 нових підприємств: завод землеробських машин Я. Я. Крігера (1882 р., Гуляйполе); завод Б. В. Ремпеля у Павлівці (1883); завод Шульца (1885 р., у Павлівка); Леппа і Вальмана (1888 р., Шенвізе); А.А. Копа (1888 р., Шенвізе); М.Я. Янцена М. Я. (1888 р., хут. Скельоватий); Йог. Йог. Фризена (1888 р., Зеленопіль).

У свою чергу, недолік залізничного зв'язку уповільнював економічну емансипацію регіону розташування Молочанських менонітських поселень³¹. Розвиток сільськогосподарського машинобудування на території Гальбштадтської та Гнаденфельдської волостей фіксується з початку 80-х рр. З того часу виникли підприємства Г.Г. Франца і П.П. Шредера (1880 р., Гальбштадт); І.Г. Нібура (1881 р., Ольгофельд); Классенів А.Я. і В. Я. (1886 р., Кизіяр); “Нейфельда і Ко” (1890 р. (Вальдгайм), 1893 р. (Сергіївка)); І.Я. Лангемана (1894 р., Спат); І.І. Крігера (1895 р., Бердянськ).

У результаті швидкого розвитку машинобудування Україна в середині 80-х рр. XIX ст. виробляла 17% всеросійського випуску машин. Тут сформувалися два райони машино-

будування всеросійського значення: Херсонсько-Катеринославський (8% виробництва) і Київсько-Харківський (6,5% виробництва)³². Загальний аналіз розвитку менонітського підприємництва в Україні в другій половині XIX ст. дозволяє виділити декілька регіонів менонітського економічного впливу. В цілому вони відповідали географічним рамкам розташування менонітських колоній (зокрема заснованих в Бахмутському повіті Катеринославської губернії Мемрікських та Нью-Йоркських поселень). Менонітське машинобудування набуло поширення на території двох основних регіонів: 1) Катеринослав – Олександрівськ – Нью-Йорк; 2) Таврійський регіон (Молочанські менонітські колонії; міста Бердянськ, Горохов, Сімферополь). Характеризуючи роль Хортицької волості в процесі розвитку сільськогосподарського машинобудування імперії, В. Черняєв писав: “Хто б міг подумати, що в якій-небудь німецькій колонії виробляється машин на 300 тис. крб. Ця сума перевищує виробництво в Москві. Майже в кожному дворі хоч трохи заможного колоніста можна знайти трьохкорпусний плуг, кінні граблі, жнивну машину і віялку, а у заможнішого – молотарку”³³. За даними на 1879 р., Хортиця була третім у Росії населеним пунктом з виробництва підприємств сільськогосподарського машинобудування (після Варшави (505 284 крб.) і Москви (320 тис. крб.))³⁴.

Лідируючу позицію на Хортиці займали заводи фірми “Лепп і Вальман”. Вони здобули популярність як виробники косарок і лобогрійок. 1882 р. в Москві була проведена чергова художньо-промислової виставки. В експозиції “Сільськогосподарські машини, снаряди, вози” взяло участь 73 виробники³⁵. Першу премію в даному відділі одержав завод “Лепп і Вальман”. Характеризуючи вироби фірми, експерти відзначали: “Колекція не відрізняється особливою витонченістю обробки, проте всі представлені екземпляри свідчать про великі фінансові та технічні можливості заводу, що має особливо важливе значення в південній степовій Росії. Панам Леппу і Вальману багато майстерень землеробських знарядь, що знаходяться в Катеринославській губернії, зобов’язані своїм походженням”³⁶.

Менонітські підприємства, розташовані в безпосередній близькості від споживача, пройшли органічний шлях розвитку від кустарної майстерні до фабрики, прекрасно знали потреби місцевого ринку, створювали вдалі модифікації виробів, найбільш пристосованих до місцевих умов, за своєю вартістю орієнтовані на різні категорії споживачів³⁷. На підприємстві Леппа виготовлялися сівалки, кінні граблі, молотарки, кінні і парові млини, гідравлічні преси, та інша продукція. У 1874 р. тут була випущена перша лобогрійка, яка невдовзі була названа “дивогрійка” (від слова “диво”)³⁸. Лобогрійка базувалася на відомій моделі жнивварки фабрики Вуда, але у “лепівському” варіанті вона не мала самоскидок. Працюючи з такою жнивваркою, працівник нагрівав лоба від інтенсивності. У 1886 р. підприємством було випущено вже 2 тис. лобогрійок³⁹. Серед різноманітного асортименту продукції, що випускалась заводом Копа, найбільш ходовими були молотарки з механізмом самоскидування. На підприємстві “Гільдебрандт і Прісс” найвдалішими виробами було визнано молотарки⁴⁰. Проте всі машини, які випускалися в той період, були розраховані переважно на силу тяги людини або тварини. Парові машини в Україні не вироблялися⁴¹.

Черговий етап у розвитку сільськогосподарського машинобудування датується 1885 – 1900 рр. Зміни, що відбулися в машинобудівній промисловості, були спричинені новими економічними умовами. Імпорт машин знизився в результаті ухвалення нового тарифу 1885 р. Мито на ввезення машин склало 50 коп. золотом з пуда, а з 1887 р. – до 70 коп. Царський уряд вдався до політики протекціонізму щодо вітчизняної металургійної промисловості. Внаслідок цього машинобудування перейшло на використання російського металу. Проте ціни на вітчизняний метал у середині 80-х рр. XIX ст. все ще вдвічі перевищували західні. Сировинна проблема істотно гальмувала розвиток машинобудування⁴². Оскільки металургійна база формувалася на Півдні України, центр машинобудування перемістився в Україну. Це підкріплювалося і наявністю значного попиту на даний вид товарів. Вже на початку 90-х рр. частка України складала понад половину загальноросійського машинобудівного виробництва⁴³.

Зростання виробництва сільськогосподарського машинобудування поєднувалося з одночасним збільшенням ввезення машин. З 1885 по 1896 рр. ввезення імпортованих механізмів зросло вдвічі (з 2032 крб. до 4868 крб.). Цьому сприяло зниження мита на сільськогосподарські машини 1893 – 1894 рр., а також перевага, яку споживачі традиційно віддавали імпортованим

машинам. Проте подальший розвиток сільськогосподарського виробництва свідчив про збільшення попиту на вітчизняну техніку. Цьому сприяло поступове зниження цін внаслідок введення механізації і здешевлення металу (плуг в 1882 р. коштував 60 крб., у 1896 – 53 крб.; сівалка відповідно 105 і 70 крб.). Вартість молотарки заводу “Лепп і Вальман” складала 2/3 вартості даного виду машин виробництва фірми “Еккерт” і була в 1, 8 разів дешевшою за модель, запропоновану фабрикою “Клейтон і Шулер”⁴⁴. Отже, вітчизняні виробники вели боротьбу не лише і не стільки за ринки збуту, скільки проти старих російських уявлень про те, що все “закордонне” обов’язково краще і якісніше виробленого в Росії. Для того, щоб затвердитися на ринку і знайти свого споживача, на менонітських підприємствах було проведено модернізацію. Аналіз діяльності менонітських виробництв свідчив про те, що в період 80 – 90 х. рр. на фабриках машинобудування було введено парове оснащення. Одним з перших до виробництва парових двигунів приступив завод “Лепп і Вальман”⁴⁵.

Засоби для цього були придбані шляхом утворення менонітських виробничих об’єднань: торгових домів та акціонерних компаній. Так, в 1880 р. співзасновником підприємства Леппів став крупний хортицький землевласник Андреас Вальман, а нове виробниче об’єднання стало іменуватися “Торговий дім “Лепп і Вальман”⁴⁶. Дещо пізніше, в 1903 р., було утворене акціонерне торговельно-промислове об’єднання “Лепп і Вальман”, до участі в діяльності якого було залучено 10 представників династії Леппів – Вальманів⁴⁷. У результаті організаційних змін була утворена компанія “Торговий дім “Сини Гільдебрандт і Прісс”, акціонерні об’єднання “Клейнер і Ко” (Великий Токмак), “Генріх Шредер”(Гальбштадт), “Франц і Шредер”(Гальбштадт) та ін.⁴⁸ У 1904 р. було засновано акціонерну компанію “Коп і Гелькер”⁴⁹. Підприємства не лише модернізували виробництва, а й створювали філіали своїх заводів, здебільшого, розташовані недалеко від основного виробництва.

Джерела дають змогу підвести перші підсумки розвитку менонітського сільськогосподарського машинобудування до 1900 р. У даній таблиці містяться відомості про розвиток менонітського машинобудування в Катеринославській і Таврійській губерніях⁵⁰.

Губернія	Всього підприємств с/г машинобудування (продуктивність (крб.))	Менонітських (продуктивність (крб.))
Катеринославська	26 (1 868 тис. крб.)	17 (1 087 тис. крб.) (більше 58%)
Таврійська	25 (1 819 тис. крб.) (за відомостями 1895 р. ⁵¹)	8

Найбільш точними і показовими є дані стосовно Катеринославщини. Вони здаються особливо вражаючими з урахуванням того, що в цілому по названій губернії відсоток менонітського населення в 1897 р. не перевищував 1, 13%, а по Таврійській, де кожне третє машинобудівне підприємство знаходилося у власності менонітів, складав близько 1,7%⁵².

Період з 1900 р. по 1914 рр. Наприкінці періоду виробництво сільськогосподарських машин у Росії досягло 12 млн. крб. З них в Україні виробляли 57, 5%⁵³. Серед причин, що визначають найбільш динамічний розвиток машинобудування не даному етапі, слід визначити: 1) зростання цін на продукцію сільського господарства дало змогу збільшити вартість сільськогосподарських машин; 2) екстенсивне освоєння територій Сибіру. Зі складів європейських фірм, заснованих у Сибіру, було продано: у 1904 р. машин на 1209 тис. крб.; 1908 – 5 175 тис. крб.⁵⁴; 3) порівняно були покращені умови для постачання підприємств сировиною. Спостерігачі називали 1900 р. як переломний для розвитку машинобудування. З 1890 по 1900 рр. виплавка чавуну в Росії зросла втричі. У зв’язку з цим ціни на чавун, сталь і залізо в Росії дещо знизилися. Південні металургійні заводи у пошуках нових ринків збуту перейшли від виробництва залізничних матеріалів до ринкових сортів заліза і сталі⁵⁵; 4) змінилися митно-тарифні умови.

У 1896 р. на території Катеринославської губернії діяло 11 чавуноливарних та механічних заводів, які виплавляли метал і виробляли сільськогосподарські машини (річне виробництво

– 747 344 крб.), а також 13 заводів сільськогосподарського машинобудування, на привізній сировині (виробництво – 908 310 крб.) (усього 24 підприємства сільськогосподарського машинобудування)⁵⁶. При тому, що програма уряду сприяла вирішенню сировинної проблеми, машинобудівні виробництва все ще відчували недолік якісного металу. З цієї причини деякі власники машинобудівних підприємств створили власні металургійні виробництва. Чавуноливарні фабрики були відкриті Леппами (Шенвізе, 1887), А. Копом (“Коп і Гелькер”, 1904), Г. Нейфельдом (Софіївка), Я. Г. Нібуром (кол. Нью-Йорк Бахмутського повіту, 1899), І. Фрезе (Гуляйполь, 1888), К. Діком (Проходна), заводом “Франц і Шредер”(Гальштадт). Таким чином власники підприємств вирішували проблему якісної сировини. Поступово всі найбільші підприємства стали працювати на власноруч підготовленій сировині.

Початок сторіччя ознаменувався економічною кризою і революцією. Притому, що в Росії в цілому розорилися 3 тис. промислових підприємств, машинобудування не дуже постраждало, оскільки після високого урожаю 1901 р. купівельна спроможність населення не знизилась. Та все ж депресія обмежила процес розвитку машинобудівної промисловості: крупні підприємства розширювали свої виробництва, але новозасновані не мали можливостей для укрупнення. Німецькі і менонітські виробники зіткнулися з серйозною проблемою збуту. Особливо низький попит був на живні машини. Підприємства готові були продавати ці вироби в кредит. Деякі заводи простоювали і вимушені були звільнити частину робітників⁵⁷. Кризовий стан примусив деяких виробників об'єднатися з метою регулювання процесів збуту. Копи були членами торговельно-промислового суспільства “Урожай”. Це торгове акціонерне об'єднання, засноване в 1914 р., мало на меті забезпечувати розповсюдження і торгівлю сільськогосподарськими машинами по всій Росії та за її межами⁵⁸. Разом з Копами до складу організації входили завод Ельворті (Елісаветград) і Гена (Одеса).

Успішний розвиток решти підприємств був забезпечений наявністю налагодженої дистриб'юторської мережі. Завод Леппа мав свої склади-магазини в різних містечках Таврійської і Самарської губерній, заводи Копи – в містах Саратові й Уральську⁵⁹. Збереглися свідчення про визнання товарів крупних менонітських виробництв в Туркестані, Мінусинську і навіть у Прибалтиці (Литві), яка через своє географічне розташування користувалася послугами західних виробників⁶⁰.

Частку менонітського машинобудування в загальноукраїнському виробництві за даними на 1911 р. представлено в таблиці⁶¹.

Території	Всього фабрик (продуктивність (крб.))	Менонітських фабрик (продуктивність (крб.))
Катеринославська	53 (9. 823. 000)	19 (3.730.500) (37%)
Таврійська	47 (7. 393. 000)	9 (1.982.374) (26 %)
<i>Всього по Україні</i>	172 (32. 966. 000)	31

За відомостями Д. Нойтатца, з урахуванням даних по Херсонській губернії менонітське виробництво машин сільськогосподарського машинобудування складало 26% всеукраїнського. Це було вельми істотним показником, оскільки в цілому по Україні відсоток німецькомовного населення (лютеран, католиків, менонітів) вкладав 3,5 %⁶².

Розвиток машинобудівного виробництва в Росії виконував роль ефекту тригера, тобто зробив загальний вплив на процес капіталістичного переродження багатьох інших видів промисловості. Менонітські машинобудівні підприємства, які знаходилися в основі цього процесу, зробили суттєвий внесок у розвиток капіталістичної індустріалізації в Росії.

¹ Аналіз та періодизація розвитку машинобудування в Україні представлені, наприклад, у дослідженнях: Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні. – Київ, 1972; Neutatz D. Landliche unternehmer im Schwarzmeergebiet Die sudukrainische Landmaschinenindustrie vor dem Ersten Weltkrieg // Deutsche Unternehmen und Unternehmer im Russischen Reich im 19. und fruhen 20. Jahrhundert . – Essen, 1998. – S. 541 – 575.

- ² Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине: В 2 т. – К., 1962. – Т. 1. – С. 94.
- ³ Зыбковец М. К вопросу о возникновении заводов сельскохозяйственного машиностроения в России. – Л., 1932. – С. 11 – 16.
- ⁴ Список населённых мест по сведениям 1864 г.: Таврическая губерния. – СПб.: Центральный статистический комитет, 1865. – Л. XXIX.
- ⁵ Венгер Н.В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории менонитских колоний // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2002. – С. 30 – 51.
- ⁶ Huebert Н.Т. Hierschau. – Winnipeg (Canada), 1986. – Р. 67.
- ⁷ Хозяйственные замечания в России: Быт Молочанских менонитских колоний // Журнал Министерства Государственных имуществ. – 1841. – Ч. I., кн.2. – С. 554.
- ⁸ Романюк М.В. Деякі аспекти соціально-економічного розвитку менонітських колоній Півдня України (перша половина XIX ст.) (рукопис).
- ⁹ Статистические сведения об иностранных поселениях в России // ЖМВД. – 1838. – Ч. XXVIII. – № 4. – С. 57 – 68.
- ¹⁰ Клаус А. Наши колонии. – СПб., 1869. – С. 163.
- ¹¹ Huebert Н.Т. Hierschau. – Р. 67.
- ¹² Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. – Харьков, 1910. – Л. 4.
- ¹³ Русский колониственный плуг // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1887. – № 1. – С. 40 – 63.
- ¹⁴ Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891.
- ¹⁵ Терещенко А. Буккер // Немцы Украины: Пилотный сборник. – М, 2002. – С. 36 – 37.
- ¹⁶ Huebert Н.Т. Hierschau. – Р. 67.
- ¹⁷ Описание менонитских колоний России // ЖМГИ. – 1842. – Ч. IV. – С. 12.
- ¹⁸ Клаус А. Наши колонии. – С. 164.
- ¹⁹ Там само. – С. 164.
- ²⁰ Указатель фабрик и заводов... – С. 335 – 351.
- ²¹ Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. – Харьков, 1910. – С. 8.
- ²² Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні. – С. 196.
- ²³ Державний архів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 5. – Спр. 29. – Арк. 1 – 2.
- ²⁴ Центральный державный архив республики Крым (Симферополь) (ЦДАРК). – Ф. 27. – Оп. 13. – Спр. 1846. – Арк. 1,7.
- ²⁵ Труды Комиссии, учрежденной... – С. 64.
- ²⁶ Производительные силы России. – СПб., 1896.
- ²⁷ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 1.
- ²⁸ Там само. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.
- ²⁹ Памятная книга Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1900. – С. 22 – 78.
- ³⁰ Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. – СПб., 1895 г. – С. 316.
- ³¹ Памятная книга Екатеринославской губернии. – С. 22 – 78.
- ³² Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні. – С.141.
- ³³ Южно-русская областная сельскохозяйственная промышленная и кустарная выставка 1910 г. в Екатеринославе. – Екатеринослав, 1912. – С.122.
- ³⁴ Черняев В.В. Сельскохозяйственное машиностроение // Историко-статистический обзор промышленности России. – М., 1882. – Т.2. – С. 144.
- ³⁵ Отчёт о Всероссийской художественно – промышленной выставке 1882 г. в Москве / Ред. В.П. Безобразов. – СПб., 1883. – С. 139.
- ³⁶ Там само. – С. 140.
- ³⁷ Докладніше про це див.: Черняев В.В. Русское сельскохозяйственное машиностроение. – СПб., 1881.
- ³⁸ Машиностроительные и чугунолитейные заводы “Лепп и Вальман”: Рекламный буклет. – Александровск, 1910.
- ³⁹ ЦДАРК. – Ф. 507. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 22.
- ⁴⁰ Южно-русская областная сельскохозяйственная промышленная и кустарная выставка 1910 г. в Екатеринославе. – С. 1 – 30.
- ⁴¹ Сельское хозяйство и лесоводство. – 1881. – Ч. СXXXVII. – С. 32 – 35.
- ⁴² Литощенко Л.Н. Таможенное обложение в России сельскохозяйственных машин и орудий и его значение для русского сельского хозяйства // Труды Харьковского общества сельского хозяйства. – Вып 1. – С. 89.
- ⁴³ Там само. Л.29; Измайловская Е. Русская сельскохозяйственное машиностроение. – М., 1920. – С. 10.
- ⁴⁴ Кафенгауз Л.В. Вказ. праця. – С. 10.

- ⁴⁵ ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 17.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 122. – Арк. 15, 25.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 43.
- ⁴⁸ ЦДАРК. – Ф. 507. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18 – 31; Указатель действующих... – С. 89.
- ⁴⁹ Там само. – С. 269.
- ⁵⁰ Памятная книга Екатеринославской губернии. – С. 2, 22 – 76.
- ⁵¹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – С. 91.
- ⁵² Россия: Полное географо-статистическое описание нашего отечества. – Т.14. Малороссия. – С. 172, 211.
- ⁵³ Neutatz D. Ländliche unternehmer im Schwarzmeergebiet Die sudukrainische Landmaschinenindustrie vor dem Ersten Weltkrieg // Deutsche Unternehmen und Unternehmer im Russischen Reich im 19. und frühen 20. Jahrhundert. – Essen, 1998. – S. 553.
- ⁵⁴ Кафенгауз Л.Б. Вказ. праця. – С. 39.
- ⁵⁵ Там само. – С. 41.
- ⁵⁶ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – С. 97.
- ⁵⁷ Екатеринослав: Адрес – календарь на 1915 г. – Екатеринослав, 1915. – С. 70.
- ⁵⁸ ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 97.
- ⁵⁹ Екатеринослав: Адрес – календарь на 1915 г.
- ⁶⁰ ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 14, 45, 110.
- ⁶¹ Список фабрик и заводов России. – М.; СПб.; Варшава, 1910.
- ⁶² Neutatz D. Ländliche unternehmer im Schwarzmeergebiet Die sudukrainische Landmaschinenindustrie vor dem Ersten Weltkrieg // Deutsche Unternehmen und Unternehmer im Russischen Reich im 19. und frühen 20. Jahrhundert. – Essen, 1998. – S. 558.